



ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ

Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΜΑΝΩΛΗ ΜΑΡΚΑΚΗ

Ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ἡ εὐγενέστερη ἑλληνική πνευματική μορφή τοῦ αἰώνα μας, ἦταν ὁ ἀπόστολος τῆς ἐλευθερίας στήν σφαῖρα τῶν πνευματικῶν ἐνεργημάτων, πηγή δυναμική καί ἱστορικά κρίσιμη. Στήν διακονία της, ὁ χρόνος — ὡς βάση τοῦ περασμένου — μεταβολίζεται σέ διάσταση τῆς αἰώνιας νεότητας πού τόν κάνει νά διαφέρει — ὅπως γράφει ὁ ἴδιος — ἀπό «τόν χρόνο στήν ἱστορία τῆς πολιτικῆς ζωῆς καί τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν»¹. ἀκριβῶς, διότι ὁ χρόνος στήν ἱστορία τοῦ πνεύματος τείνει νά ὁμολογεῖ τήν ἐλευθερία μέ τρόπο αὐτοτελῆ καί ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἀντικειμενικό περίγραμμα καί τοὺς ὅρους του. Στήν ὁμολογία του αὐτή, τό πνεῦμα ἐμβαθύνει στοὺς ἀπρόσωπους συντελεστές τῆς ἱστορικῆς δυναμικῆς καί τοὺς δίδει κατεύθυνση.

Ἡ ἐλευθερία — ἀπό τήν σκοπιά τῆς κοινωνιολογίας τοῦ πολιτισμοῦ — ἐμφανίζεται δυναμικά στήν ἱστορία τοῦ πνεύματος ὡς μία συντέλεια καί ὡς ἀκατανίκητη προστακτική. Κάτω ἀπό τοὺς ὅρους της, ἀνεβαίνει στό φῶς ἀπό τό βάθος τῆς ὑποκειμενικῆς ψυχῆς καί συντελεῖται τό ἐνέργημα τῆς τέχνης καί τῆς φιλοσοφικῆς θεώρησης ὡς ἱστορική παράσταση. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, εἶναι ἡ ἐλευθερία τῆς πνευματικῆς δημιουργίας πού, ἀκόμη κι ὅταν βρίσκεται στά ὅρια τοῦ ἱστορικοῦ, ἐπισημαίνεται στήν ἀλληλουχία τῶν διαδοχικῶν του μεταμορφώσεων.

«Ἀκόμη κι ὅταν» — γράφει ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος — «ἓνα πνευματικό δημιούργημα, σέ ὀρισμένες περιπτώσεις, μπορεῖ νά μὴν εἶναι ἀπόλυτα νοητό χωρίς ὀρισμένους ἐξωτερικούς ὅρους, αὐτό δέν σημαίνει ὅτι ἀνάγεται αἰτιολογικά στοὺς ὅρους αὐτούς»². Ἡ σχέση τῶν πνευματικῶν ἐνεργημάτων πρὸς τό ἱστορικό περίγραμμα εἶναι κρίσιμη ὡς αἰσθητική ἢ ἠθική ἀναγκαιότητα, γιὰ τό ἐνδεχόμενο τῆς ὑποταγῆς ἢ τῆς ἀνεξαρτησίας τους, μέ τήν ἔννοια ὅτι ἡ ἀναγωγή τους στό δογματικό ἢ ἡ κατοχύρωση τῆς ἐλευθερίας ἀποτελοῦν δύο καθοριστικούς πόλους. Πρόκειται γιὰ μιά μορφή τῆς κρίσιμης ἀντινομίας ἀνάμεσα στήν ὕπαρξη καί στήν ἱστορία.

Ἡ πνευματική ἀνθοφορία ἐκκολάπτεται στή μοναξιά καί στήν ἄσκηση τοῦ προφήτη ὡς μείζων λόγος στήν τέλεια γραμμή καί στήν τέλεια νομοθετική πράξη, γιά νά ἐναποθεθεῖ στή σφαῖρα τοῦ ἱστορικοῦ ἀξιῶνοντας τήν διάπλαση τῆς αὐθεντικῆς ἀνθρωπότητας. Ὄταν τό πνευματικό ἐνέργημα γίνεται ἱστορικό, μετακινούμενο ἀπό τό ἀπόλυτα ἀτομικό στόν κόσμο τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι, καθιστᾶ καί τήν δύναμη πού τό διαπνέει, τήν ἐλευθερία, δύναμη ἱστορική. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ ἀναγωγή του στούς δογματισμούς τῶν ἐξωτερικῶν ὄρων ἐπιμαρτυρεῖ τήν ἐγκατάλειψη τῆς νικητήριας ἰαχῆς του καί τήν ἐκτροπή του ἀπό τήν διακονία τοῦ αἰώνιου στίς μορφές ὅπου ἀποτίθεται. Ἡ ἱστορία τοῦ πνεύματος προσδιορίζεται ἀπό τήν ἐλευθερία κι ὄχι ἀπό μιάν ἀπρόσωπη σχέση αἰτίας κι ἀποτελέσματος, λόγου καί ἀκολουθίας. Ἡ αἰτιώδης ἐρμηνεία τῶν ἐνεργημάτων του σέ σχέση μέ τίς οικονομικές καί τίς κοινωνικές συνθήκες, παροδικές κι ἐφήμερες καθώς εἶναι, ἀποδεικνύεται ἐπαρκῆς ἴσως στήν περίπτωση τῆς ὀλοκληρωτικῆς κοινωνίας, τότε δηλαδή πού τό παροδικό καί τό ἐφήμερο σφετερίζονται τό αἰώνιο. Ἐνῶ ἡ ἱστορία ἐμπεριέχει τήν οὐτοπία της, τό ἱστορικό πνεῦμα τείνει ν' ἀποσυσχετίζεται ἀπό τήν οὐτοπική ἀναγωγή του, σέ ἀντίθεση πρὸς τήν ὀλοκληρωτική κρίση πού εἶναι καί παραμένει οὐτοπική.

Ἐνῶ ἡ διαφοροποίηση τῶν προσεγγίσεων — στή σφαῖρα τῆς ἐλευθερίας — στό αἰώνιο καί στό ἀληθινό εἶναι ἱστορικά νόμιμη, στήν ἀμφισβήτησή της, ὡς δυνατότητα δημιουργίας ἀνεξάρτητης ἀπό τίς ἀντικειμενικές συνθήκες, ἡ ἐκλαμψη αὐτή διακυβεύεται. Στήν πνευματική τελετουργία εἶναι αὐτονόητη ἡ διάκριση τῆς φύσης (ἰσοδύναμης καθώς εἶναι πρὸς τήν ἀναγκαιότητα τοῦ δογματικοῦ καί τοῦ μαζικοῦ) ἀπό τήν ἱστορία. Στήν ἱστορία — γράφει ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος — «τίποτε δέν εἶναι ἀντικειμενικό, ἀλλά ἐπιβάλλει τήν διάκριση τοῦ βάθους ἀπό τήν ἐπιφάνεια, τοῦ ἀντικειμένου ἀπό τό ὑποκείμενο, τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀπό τό ἐσωτερικό»³. Πρόκειται γιά τόν δρόμο ὅπου πορεύτηκε ὁ ἄνθρωπος, ἀρνούμενος τήν ἀνιστορικότητα τοῦ ἀγελαίου, ἢ θέτοντας τήν ἐλευθερία του στήν διακονία τῶν ἱστορικῶν μεταμορφώσεων καί στήν πολυμορφία τους.

Ἡ ἱστορία τοῦ πνεύματος ἐμπεριέχει τήν ὑπέρβασή της· μιά ὑπέρβαση πού συντελεῖται στήν ἀναζήτηση, πέρα ἀπό τό ἱστορικό, ὄρων ὑπεριστορικῶν καί ὑπερχρονικῶν στήν θέαση τῆς ὁμορφιάς καί τῆς τελειότητας. Εἶναι ἡ κίνηση πρὸς τήν αἰώνια ἐστία, πού στήν μέθεξή της μέ τίς ὄψεις τοῦ ἀντικειμενικοῦ λόγου γίνεται ἱστορική. Προσφέροντας μορφή στό περιεχόμενο⁴, ἡ κίνηση αὐτή θ' ἀποκαλύψει τήν ἔνταση καί τήν ἀδράνεια, τήν περιοδικότητα καί τήν μεταβολή, τήν νομοτέλεια καί τό τυχαῖο τῶν ἱστορικῶν σχηματοποιήσεων.

Τό πνεῦμα ὡς ἐλευθερία εἶναι ὁ θεματοφύλακας τοῦ μυθικοῦ στοιχείου, τό περίβλημα πού ἐνεδύθη ὁ μῦθος ὡς ἱστορική παράσταση. Κάθε προσπάθεια ἐρμηνείας τῶν μορφῶν τῆς πνευματικῆς ζωῆς μέ τούς ὄρους τοῦ ὀρθολογισμοῦ προσκρούει στό νόημα τῆς αὐθεντικῆς ὑπαρξης καί στήν αἴγλη τῆς ἀληθινῆς ζωῆς. Ἀντίθετα, τό πνεῦμα ὡς ὑπερασπιστής τοῦ μυθικοῦ στοιχείου γίνεται παιδεία, δηλαδή ἄσκηση τοῦ νοῦ, μιά αὐτοπειθαρχία ὅπου ἐκκολάπτεται ὁ ἱστορικός χρόνος ὡς κίνηση πρὸς τήν ὑπέρβαση. Ἡ ἐλευθερία στήν ἱστορία τοῦ πνεύματος ἐπισφραγίζει τήν ἀποστολή του ὡς παιδεία τῶν ἀνθρωπίνων συνειδήσεων, ἐνῶ ἡ πνευματική δραματουργία προετοιμάζει τούς ὄρους τοῦ ἱστορικοῦ καί τούς δίδει

κατεύθυνση. Είναι ή φωνή τῆς ἐλευθερίας στόν χαλεπό χρόνο, στό μεσοδιάστημα ἐκεῖνο πού οἱ προηγούμενοι Θεοί ἀποσύρθηκαν καί ὁ νέος Θεός δέν ἦρθε ἀκόμη, ἀλλ', ὅταν σημειωθεῖ ή ἐλευσή του, ἐγείρεται νά τόν προὔπαντήσει. Ταγμένο καθώς εἶναι στήν διακονία τοῦ αἰώνιου, τό ἐλεύθερο πνεῦμα ἀποτελεῖ τήν εὐγενέστερη δυνατότητα τῆς ἐφήμερης ἀνθρώπινης παρουσίας.

«Ὁ χρόνος στήν ἱστορία τοῦ πνεύματος — γράφει ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος — εἶναι κάτι ἀλλιώτικο ἀπό τόν χρόνο στήν ἱστορία τῆς πολιτικῆς ζωῆς, τῶν πολέμων καί τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν. Ὁ δεύτερος φθείρει, ὁ πρῶτος διαιώνίζει»⁵. Στήν ἱστορία τοῦ πνεύματος ὁ χρόνος ἔχει σημασία ὡς ἐντελέχεια· χωρίς νά συμμετέχει στήν πρόοδο τῆς τεχνικῆς καί τῶν ἐξωτερικῶν συνθηκῶν ἢ νά τις προὔποθέτει, ἐνσαρκώνεται σ' ὄλο τό μέγεθος τῶν στιγμῶν του, στά πνευματικά ἐνεργήματα πού πολλές φορές πραγματοποιοῦνται σέ πείσμα τῶν συνθηκῶν αὐτῶν. Στό σχῆμα αὐτό, ἐνῶ ἡ ἐπιστημονική γνώση εἶναι συσσωρευτική, ἡ τέχνη δέν εἶναι καρπός συσσωρευτικῆς μάθησης. Ἡ κεφαλή τοῦ Ἀπόλλωνα στήν Ὀλυμπία — ὑποστηρίζει ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος — καί ἡ Νίκη τοῦ Παιωνίου ἀποτελοῦν τά θεμέλια τῆς αἰσθητικῆς ὄλων τῶν αἰώνων⁶, ἀλλά καί τήν ἀποθέωσή της, πού καμιά ἄλλη γλυπτική τέχνη, ὅσο σύγχρονη καί νᾶναι, δέν μπορεῖ ν' ἀμφισβητήσῃ. Πρόκειται γιά τήν διάκριση μεταξύ *kultur* καί *zivilization*. Ἡ πρώτη ἐναγκαλίζεται τόν χρόνο ὡς τό τετελεσμένο τῆς ἐντελέχειας, χωρίς νά εἶναι νοητή καμιά ἐξέλιξη πέρα ἀπό τό συγκεκριμένο καί καμιά ποιοτική μεταβολή, ἐνῶ ἡ δεύτερη ἀναφέρεται στήν μορφολογία τοῦ ἀντικειμενικοῦ λόγου, ὡς πρόοδος τῆς τεχνικῆς καί ὡς μεταβολή. Στήν πρώτη περίπτωση, ὁ χρόνος εἶναι αἰώνιος, δεσμεύεται σέ μίαν ὑπαρξη ἀμετακίνητη καί κατοχυρώνεται στήν αἰσθητική ἢ στήν ἠθική τελετουργία, ἐνῶ στήν δεύτερη ὁ χρόνος εἶναι πεπερασμένος, καθὼς ἐκφράζει τήν κίνηση καί τήν μεταβολή· πρόκειται γιά τήν διαδοχή τῶν προσωπείων τοῦ ἐφήμερου καί τοῦ παροδικοῦ, μιά κίνηση χωρίς τελεολογία καί χωρίς ἔσχατη κρίση.

Ὁ ἐργάτης τοῦ πνεύματος νομοθετεῖ τήν ἱστορία ὡς ἐλευθερία στήν διακονία τοῦ αἰώνιου καί τοῦ ἀμετάβλητου, πέρα ἀπό τόν χρόνο καί τις ἐξωτερικές ἀναγκαιότητες, ἔστω κι ἂν στήν ἱστορία τοῦ πνεύματος — ὅπως γράφει ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος — «ἡ ἱστορική ἀναγκαιότητα προβάλλει σάν σκοπιμότητα ἰσοδύναμη, ὡς πρὸς ὀρισμένες ἐκδηλώσεις της, μέ τήν φυσική ἀναγκαιότητα»⁷. Ἡ ἱστορία τοῦ πνεύματος εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ αὐθεντικοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Ἡ τέχνη δέν ἦταν ποτέ τό προνόμιο μιᾶς τάξης ἢ ἐνός κοινωνικοῦ στρώματος· ἀντίθετα δημιουργεῖ τήν ἀνάγκη μιᾶς παγκόσμιας ψυχικῆς προσχώρησης στό ἠθικά καί αἰσθητικά τέλειο, πού προετοιμάζει τό ἔδαφος γιά τά βήματα τῶν γενικώτερων μεταβολῶν.

Ἡ πηγή τοῦ ἀναλλοίωτου καί τοῦ αἰώνιου στήν ἱστορία τοῦ πνεύματος γίνεται καί ἐστία ἀπώτερων ἱστορικῶν μετασχηματισμῶν. Ἡ ἰδέα καλεῖται ἀπό τήν ὑπερχρονική σφαῖρα της νά γίνει ἱστορική, νά ἐνδυθεῖ τά ἀμφια τοῦ ἀνθρώπινα δυνατοῦ στό χῶρο τῶν συγκρούσεων καί τῆς συναίνεσης, τῶν διλημμάτων καί τῆς σύνεσης, στήν ὁδύνη καί στά ἐπιτεύγματα τῆς δρώσας ὑπαρξης. Ἡ ἰδέα ὄχι μόνο καλεῖται ἀπό τόν ἰκέτη της στόν κόσμο τῆς ἀνθρώπινης ἱστορικότητας, ἀλλά δεσμεύεται καί σέ κάποια μορφή στόν δρώντα χρόνο.

Κάθε πνευματικό ἐνεργήμα εἶναι καί τό ἔπαθλο μιᾶς νίκης πού διαφέρει ἀπό τις

νίκες τῶν πολέμων καί τῶν ἱστορικῶν μεταρρυθμίσεων καί πού δίπλα σ' αὐτήν οἱ ἄλλες φαίνονται ἰσχνές καί ἀδύνατες.

Ἡ πρώτη ἐγκαθιδρύει τήν ἐνσάρκωση τοῦ αἰώνιου στόν χῶρο τοῦ ἱστορικοῦ περιγράμματος χωρίς νά χρειάζεται ἐπικύρωση, ἐνῶ οἱ ἄλλες ἀξιῶνουν τήν ἐπιβεβαίωσή τους ἀπό νέα νικηφόρα ἐνεργήματα. Τό ἐφήμερο καί τό παροδικό διατηροῦν γιά πάντα τό χαρακτήρα τους, παρασυρόμενα στήν δίνη τοῦ πεπερασμένου, ἐνῶ τό αἰώνιο δέν κινδυνεύει ἀπό τίς μετακινήσεις τῆς ἱστορικῆς ζωῆς καί τήν μορφοπλασία τοῦ ἐφήμερου.

Τά ἔργα τοῦ πνεύματος τίθενται στόν χῶρο τοῦ ἱστορικοῦ ὡς τελειωμένος λόγος περιβεβλημένα τά ἄμφια τοῦ ἀντικειμενικοῦ, ἀκόμη κι ἂν τά μέτρα του παραμένουν ὑπερχρονικά καί ὑπερῆστορικά. Στά ἐνεργήματα αὐτά ἀποκρυσταλλώνεται ἡ ἐλευθερία πού προφέρουν καί τά χεῖλη ἀκόμη τῶν ὑποταγμένων συνειδήσεων. Ἡ ἐλευθερία προσφέρει στό πνεῦμα τό μέτρο γιά τήν προσπέλαση στό ἄμετρο, ἐνῶ ἡ ἱστορία τοῦ πνεύματος εἶναι ἡ φαντασμαγορική διαδοχή καί ἀλληλουχία τῶν ἐμπλεω' νοήματος στιγμῶν, καί νύξεων καί νευμάτων τοῦ αἰώνιου στό χῶρο τοῦ πεπερασμένου πού μάχεται νά τό συμπαρασύρει στήν ἔσχατη μεταμόρφωση.

Ἡ κατοχύρωση τῆς ἐλευθερίας στήν πνευματική δραματουργία διασφαλίζει τήν ἀναζήτηση τοῦ ἀληθινοῦ καί τήν παγίωσή του στήν σφαῖρα τῶν ἀνθρωπίνων ἐπιτευγμάτων. Οἱ νύξεις τοῦ ἀληθινοῦ ὁμολογοῦν τόν κίνδυνο πού τό περιβάλλει μέ τήν ἀέναη μετακίνησή του στά περιεχόμενα τῶν ἀτομικῶν βιωματοποιήσεων, ἐνῶ γίνονται ἀδύναμες στά κλειστά λογικά συστήματα καί στίς οὐτοπικές κατασκευές. Ἡ ἐκτομή τῆς ἐλευθερίας σημειώνεται ὡς ἐκτροπή ἐπικίνδυνη πού τείνει νά ἐξολοθρεύσει τήν δυνατότητα τῆς ἀλήθειας ἀπό τόν κοσμογονικό λόγο, ἐνῶ ἡ δόνηση τῆς ὑποκειμενικῆς ψυχῆς συντρίβεται στήν ἐρημιά τῶν ἀνθρωπίνων συνειδήσεων. Ἡ ἐλευθερία τοῦ πνεύματος — ὡς ἱστορική παράσταση, ἀπό τήν ἀποψη τῆς κοινωνιολογίας τοῦ πολιτισμοῦ — γίνεται λόγος πολιτικός πού διασφαλίζει τούς ὅρους της. «Οἱ μορφές τῆς ὀργανωμένης ἱστορικῆς ζωῆς — γράφει ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος — μπορεῖ νά ναι κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση ὀρισμένων πνευματικῶν καί ἠθικῶν αἰτημάτων πλατύτερες ἀπ' ὅτι τίς ζητᾶνε οἱ παραγωγικές δυνάμεις καί εἶναι στήν οὐσία τους ἐπηρεασμένες ἐλεύθερα ἀπό τίς δυνάμεις τίς πνευματικές...»⁸. Ἡ ἀξίωση τοῦ πνεύματος γιά περισσότερη ἐλευθερία εἶναι ἀξίωση πολιτική: Ἡ πολιτική ἐλευθερία γίνεται ὁρος ἀποφασιστικός γιά τήν ἐλευθερία τοῦ πνεύματος.

Στήν βραχεία αὐτή ἐπισκόπηση ἐξετάσαμε τήν ἐλευθερία στήν ἱστορία τοῦ πνεύματος χρησιμοποιώντας ὀρισμένες κρίσιμες ἀναφορές τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου ὡς τό κύριο σημεῖο ἀφετηρίας μας. Ἀναφερθήκαμε στίς ἔννοιες «ἐλευθερία καί πνεῦμα» καί τήν σχέση τους πρός τήν ἱστορική δυναμική, τήν ἀλήθεια, τόν χρόνο, τό μυθικό στοιχεῖο καί τόν πολιτικό λόγο ὡς πέντε σημαντικές διαστάσεις.

Ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος ἐξέφρασε τό πνεῦμα ὡς ἐλευθερία καί εἶδε τήν ἀποστολή του στήν ἐντελέχεια τῶν ἐνεργημάτων του. Ἦταν ὁ ἴδιος ἡ πνευματική ἐκείνη ὑψιπέτεια πού ἀρνήθηκε τήν μονομέρεια τῶν ἱστορικῶν μορφοποιήσεων καί προσήγγισε τά πνευματικά μνημεῖα τῶν αἰώνων μέ διάθεση κατανόησης. Ἦταν ἡ τοποθέτησή του αὐτή ἀκριβῶς πού τόν ἐλαύνει νά ἐγκαινιάσει τήν Α' ἐκδοση τοῦ μνημειώδους ἔργου του: Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος μέ τίς ἀκόλουθες

φράσεις: «Στή μοναξιά ακριβῶς εἶδα μπρός μου τήν πιό μεγάλη καί τήν πιό σταθερή κοινωνία πού ὑπάρχει στόν κόσμο, τήν κοινωνία τῶν πνευμάτων. Δέν τήν εἶδα μόνο, τήν ἔζησα καί τήν ἔκανα δική μου. Ἐκανα δικές μου τίς φαινομενικά ὀξύτερες ἀντιθέσεις της καί τό ἀμάρτημά μου εἶναι ὅτι τ' ἀγάπησα ὅλα, δηλαδή κι ἐκεῖνα τά στοιχεῖα τῆς κοινωνίας τῶν πνευμάτων πού μοιάζουν νά ζοῦν ἀσυμφιλίωτα»⁹.

Ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος ἐνσάρκωσε στό ἔργο του, στό πολιτικό ἦθος του καί στήν ζωή του τήν ὑψηλή εὐγένεια τοῦ πνεύματος ὡς ἐλευθερία.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Παναγιώτη Κανελλόπουλου, Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος, Ἀθήνα 1966, Α' τόμος σ. 10.
2. Παναγιώτη Κανελλόπουλου, Γ' «Εἰσαγωγή σέ μιά θεωρία τῆς Ἱστορίας» στό *Δοκίμια καί ἄλλα κείμενα σαρανταπέντε ἐτῶν*, Θεσσαλονίκη 1980, ἐκδ. Ἐγνατία, σ. 67.
3. Παναγιώτη Κανελλόπουλου, ὅπου παρ. σ. 59. Μανώλη Μαρκάκη, *Δοκίμια Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας*, Ἀθήνα 1985, ἐκδ. Καρδαμίτσα σ. 7.
4. Μανώλη Μαρκάκη, Ἐλεγεία στό σκῆνωμα τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου, Ἀθήνα 1986, Δαυλός σ. 3183.
5. Παναγιώτη Κανελλόπουλου, Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, Ἀθήνα 1966, Α' τόμος σ. 10.
6. Παναγιώτη Κανελλόπουλου, Εἰσαγωγή σέ μιά θεωρία τῆς Ἱστορίας, ὅπου παρ. σ. 67.
7. Παναγιώτη Κανελλόπουλου, ὅπου παρ. σ. 58.
8. Παναγιώτη Κανελλόπουλου, ὅπου παρ. σ. 67 κ.έ.
9. Παναγιώτη Κανελλόπουλου, Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, Ἀθήνα 1966 Α' τόμος σ. 10, Μανώλη Μαρκάκη, Ὑπερασπιστές τῆς ἐλευθερίας, Ἀθήνα 1986, Ἐλεύθερη κοινωνία, σ. 237-240.

ΜΑΝΩΛΗΣ ΜΑΡΚΑΚΗΣ
ΑΘΗΝΑ